

РОЗДІЛ І.
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ
ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УДК9+321.01/02

Котельницький Назар Анатолійович

к.і.н., докторант,

член-кореспондент

Центру українських досліджень

Інституту Європи РАН

(м. Чернігів)

ФОРМУВАННЯ ЗЕМСЬКОЇ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ФРОНДИ
ПІВНІЧНОЇ УРАЇНИ (60–80 рр. ХІХ ст.)

У публікації показані процеси та процедури формування ліберальної земської фронди Північного Лівобережжя у 60-80рр. ХІХст. Проілюстровані суспільна аура та атмосфера політичного ландшафту, в яких відбувалась інституціоналізація опозиційної партії регіону. Локалізовані географічні центри- осередки виникнення та становлення визвольного руху краю, встановлений персональний склад та чисельність аристократичної фронди.

Ключові слова: *земські зібрання, опозиційна фракція, політична боротьба, консервативна більшість, ідеологічні союзи.*

В історії земського ліберального руху в українських губерніях Російської імперії - дуже актуальної, але і до цього часу практично не дослідженої проблематики у вітчизняній історичній науці, є дуже багато важливих питань, які потребують належного висвітлення. Зокрема, значний інтерес викликають процеси і процедури формування, інституціоналізації та становлення опозиційної земської фронди на півночі Лівобережної України у 60-80рр. ХІХст. Спробуємо у лаконічній формі окреслити головні аспекти зазначеної тематики.

Історичні джерела свідчать, що земська ліберальна партія північної України почала формуватися влітку 1866р., коли у Борзнянському повіті Чернігівської губернії був створений нелегальний політичний клуб на чолі з відомим місцевим функціонером, представником опози-

ційної аристократії, прогресивним діячем провінції - М.Імшенецьким. До складу організації увійшли ідеологічні однодумці з нобілітету та бюрократії Борзнянщини - Н.Волк-Карачевський, І.Петрункевич, Г.Волк-Карачевський, В.Савич, В.Тарновський - молодший, В.Волк - Карачевський. Ними і була розроблена політична програма земського ліберального руху Північного Лівобережжя[1].

Перший, хто примкнув до невеличкої групи інакомислячих депутатів, був відомий лікар, голова губернської земської управи та гласний Сосницького повітового земського зібрання - О.Карпинський. Очевидно, один з лідерів ліберальної опозиційної групи - М.Імшенецький, будучи головою Борзнянської повітової управи, добре знав О.Карпинського як земського медичного службовця та громадського діяча і не боявся знайомити його з членами політичного клубу. Крім О.Карпинського, не підтримував консервативне крило „гласних” лише депутат Городнянського повітового земського зібрання - О.Ліндфорс, який теж примкнув до угруповання[2,с.36]. Таким чином, було утворено кістяк опозиційної фракції, яку складали представники ліберального дворянства - І.Петрункевич, О.Ліндфорс, О.Карпинський; члени ліберального осередку Борзнянського повітового земства: губернський секретар - В.Савич, колежські асесори - брати Никодим, Григорій та Василь Волк-Карачевські, та представник поважної аристократичної династії регіону - В.Тарновський - молодший.

І.Петрункевич у своїх легендарних мемуарах вказував, що він і його колеги по партійній групі не мали досвіду роботи у земстві. Тому вони вирішили обрати вичікувальну тактику і не виступати у зібранні без великої потреби, тим більше, що група консерваторів була дуже солідною, і являла собою фракцію з представників вищого політичного істеблішменту губернії. Офіційну фронду очолював І.Дурново - губернський предводитель дворянства, вірний слуга російської деспотії, який шляхом вдало прорахованих кроків зробив блискучу політичну кар’єру, і у майбутньому, став міністром внутрішніх справ країни. Яскравими членами цієї групи були: бувший професор Московського університету - К.Рачинський, відомий тютюновий магнат і плантатор - П.Псьол, гласний Мглинського повітового земства - І.Єсимонтовський, Суразький повітовий предводитель дворянства - О.Іскрицький, предводитель дворянства Чернігівської губернії - М.Неплюєв[3,с.35-36]. Як бачимо, склад реакційної партії був більше ніж поважним і лібералам було дуже важко розраховувати на свій політичний успіх.

Однак, розширенню кола прихильників опозиціонерів сприяв цікавий випадок у губернському земському зібранні. На одному з засідань голова зборів - І.Дурново вніс у зібрання письмову вимогу про повер-

нення земством капіталів губернському дворянству, які ніби-то були передані губернському земству від ліквідованого Приказу громадської опіки. З заяви голови зібрання - предводителя губернського дворянства стало зрозуміло, що начеб-то, у минулому, у Приказі зберігались дворянські капітали, різні документи та цінні папери, і що після ліквідації цієї громадської інституції один з цих капіталів був переданий земству, яке тепер і повинно повернути його дворянству регіону.

Голова губернської земської управи - О.Карпинський заявив, що ніколи ніякі дворянські капітали не передавались земству, тому немає жодних підстав для земства - установи не дворянської, а всестанової, брати на себе відповідальність за втрачений дворянством капітал. Голова зібрання категорично наполягав на тому, що земство зобов'язане задовільнити його вимогу, оскільки капітали, які зберігались у Приказі, були передані земству, і якщо управа не потурбувалась про передачу одного з капіталів дворянства, які зберігались саме там, то на земстві лежить обов'язок виправити цю помилку земської управи.

Як згадував І.Петрункевич, І.Дурново не сумнівався у тому, що його вимога буде задоволена, бо більшість зібрання була на його боці, і він був впевнений у тому, що депутати не будуть діяти проти інтересів аристократії, а тим більше проти його особистих інтересів, оскільки рішення зібрання буде остаточним, а земська управа, без повноважень зібрання, не зможе перенести справу в іншу інстанцію, і це при тому, що губернатор не буде опротестовувати постанову зібрання, адже формально вона не порушує жодного закону. При усьому цьому, І.Дурново не міг передбачити різних випадковостей, які, все ж, бували у зібранні. Велика самовпевненість І.Дурново, його менторський тон і нахабність вимоги викликали у І.Петрункевича почуття необхідності спротиву.

Емоційне піднесення сприяло тому, що молодий політик взяв слово і здійснив свій перший виступ у Чернігівському губернському земстві. Промова вийшла енергійною, і її з неприхованою цікавістю та кепкуванням слухали представники реакційних сил. Але по ходу політичного спітчу цікавість перейшла у невдоволення, яке тільки посилювало емоційність І.Петрункевича, і коли він завершив промову категоричною пропозицією відкинути вимогу предводителя дворянства, який бажав перекласти свою відповідальність перед нобілітетом на земство, у зібранні піднялась хвиля овацій на честь І.Дурново. Предводитель дворянства парирував виступ І.Петрункевича і йому знову була влаштована овація. У цій атмосфері І.Петрункевич знову попросив слово, оскільки не бажав програти політичний поєдинок І.Дурново. Однак, як тільки він продовжив свій виступ, грім аплодисментів перервав його промову. Коли овація завершилася, І.Петрункевич знову продовжив,

але консерватори своїм галасом не дозволили продовжити промову. І.Дурново, використавши атмосферу, поставив на голосування питання про передачу капіталів. Абсолютною більшістю голосів губернське земство підтримало вимогу голови.

Тим не менше, навіть після цього, І.Петрункевич не опустив рук, і вирішив скористатись можливістю перегляду прийнятих земським зібранням рішень при затвердженні протоколу зборів. На наступний день у зібранні був затверджений протокол засідання, і політик попросив дозволу оприлюднити свої зауваження до нього. І.Петрункевич виступив з промовою, яка, цього разу, була більш продуманою і не драгувала опонентів своєю емоційністю. Виступ був побудований на намаганні діяча переконати депутатів у своїй правоті. Завершивши, політик наполіг на закритому таємному голосуванні по цьому питанню, оскільки справа стосувалась коштів аристократичної корпорації і асигнувань для її потреб, а не фінансів губернського земства, і при тому - за вимогою голови зборів, що, звичайно, вносило дискомфорт у настрої депутатів.

На подив І.Петрункевича, його пропозиція була схвалена зібранням. У результаті таємного голосування виявилось, що більшість зборів проголосувала за відміну прийнятих рішень і скасування поставленої головою вимоги. І.Петрункевич вважав цей випадок переломним моментом, оскільки до лав невеликої ліберальної партійної групи приєдналися голоси деяких інших депутатів, що, на переконання діяча, свідчило про формування особливої фракції губернського земського зібрання, яка ставила за мету діяльності не тільки місцеві, регіональні інтереси, а й питання державної політики; не тільки здобуття реальних прав місцевого самоврядування замість псевдосамоврядування, згідно відомого Положення 1864 року, але й досягнення у майбутньому конституційного ладу у Російській імперії[4,с.37-38].

Перші прояви політичної діяльності та боротьби ліберальних земців не залишилися поза увагою ні центральної влади, ні місцевої губернської адміністрації, ні політичних опонентів прогресистів - представників консервативно - реакційної більшості земських зібрань краю. У відповідь на активну опозиційну діяльність земських лібералів та їх очевидний політичний потенціал, провладні сили, боячись посилення прогресистів в установах земського самоврядування та реальної небезпеки, у їх візії, переходу влади у земствах до лібералів, у наслідок колосального посилення симпатій сільського населення - основного виборчого електорату земських зібрань, почали цілеспрямовану, систематичну і методологічну кампанію з дискредитації опозиціонерів та цілковитого їх усунення з повітових і губернських земських зібрань та

управ, шляхом усіх можливих обмежень, а в ідеалі - створення умов для неможливості участі прогресистів у земських виборах усіх рівнів.

Реформи, започатковані ліберальним осередком земських інститутів краю, категорично не влаштовували представників пануючих верств регіону, а тому була поставлена мета - усунути політичну партію прогресистів з суспільного життя. Успішній критичній кампанії консерваторів сприяв принцип протиставлення земським лібералам дрібних землевласників, які не мали майна для виборчого цензу, а відтак не могли стати гласними земських зібрань.

На земських виборах 1871 року перемогла політична демагогія, і абсолютна більшість земських лібералів не змогла переобратись на наступну каденцію діяльності. Борзнянське повітове земство перейшло під контроль межового інженера повіту - В.Бока. Ліберальна група І.Петрункевича залишила як повітове, так і Чернігівське губернське земство. Однак, треба наголосити, що існував і внутрішній фактор поразки лібералів. Один з їх лідерів - М.Імшенецький, захворів на туберкульоз, і не витримуючи великого політичного і морального тиску, пішов з політичного життя. У лютому 1874 року, після повернення з Італії, після чергового курсу лікування, він помер від прогресивного паралічу на руках І.Петрункевича і був похований у церковному приході с.Ядути Борзнянського повіту. Цілком зрозуміло, що це був ніщивний удар по осередку прогресистів, а партія ліберальних земців потребувала припливу нових, прогресивних особистостей[5,с.62-68].

Новий депутатський корпус Борзнянського повітового земського зібрання на чолі з В.Боком працював по інерції і жодного прогресу у розбудові земського господарства досягнуто не було. Гіркий урок поразки змусив ліберальних земців задуматись над тактикою проведення земських виборчих кампаній і не відкидати позитивних моментів, які надавали коаліційні угоди з близькими ідеологічно політичними партнерами. На наше переконання, саме політична практика земських виборів стала праобразом вже парламентських кампаній у Російській імперії на початку ХХ століття.

Треба сказати, що опозиціонери зрозуміли свій недолік: для досягнення цілей мало наявності фракції - необхідна підтримка визначальної частки електорату, й передусім передової, освіченої його частини - інтелігенції. Н.Пірумова, досліджуючи унікальне явище суспільного життя Російської імперії пореформеної доби - земську інтелігенцію відзначала, що Чернігівська губернія славилася високим ступенем політичної боротьби. У якості прикладу вона наводить земський гурток лікарів у Борзнянському повіті, який очолював революціонер - народник Я.Білий. Він швидко зблизився з І.Петрункевичем,

який став „земським патроном” усіх гуртків інтелігенції та їх політичним покровителем. Гурток лікаря вів систематичну політичну агітацію серед селянства та найманих робітників цукрових і тютюнових плантацій. Відомий вчений зазначила, що подібні гуртки виникали і серед інших представників земських найманих службовців - вчителів, статистиків, технічних працівників. Однак, у своїй більшості, вони сповідували ідеали не революційного, а саме ліберального народництва[6,с.93-94].

Нам видається, що ці гуртки стали своєрідними волостними осередками новоутвореної ліберальної партії, які пропагували ідеї суспільного прогресу. Очевидно, вони стали передвиборчими штабами лібералів на периферії, що і мало забезпечити стабільність виборчої кампанії до губернських і повітових земських зібрань. На наш погляд, земська інтелігенція стала визначальним каталізатором поширення ліберальних ідей у провінції. Вона демократизувала земський лібералізм як політичну течію, що суттєво посилює конкретні прояви опозиційності та соціальної активності[7,с.18].

У 1874 році відбулись чергові земські вибори і ліберальна партія, за винятком померлого М.Імшенецького, впевнено пройшла до складу депутатського корпусу Борзнянського повітового земського зібрання, а член партійної групи - В.В.Тарновський - молодший був обраний повітовим предводителем дворянства. Опозиціонери отримали можливість для відновлення свого контролю над повітовим земством. Борзнянське повітове земство, у свою чергу, обрало своїми представниками до Чернігівського губернського земства членів ліберальної фронди. По суті, Борзнянське повітове земство стало базовим інститутом для існування і функціонування ліберальної опозиційної фронди регіону.

Як згадував І.Петрункевич, повернення борзнянських лібералів до Чернігівського губернського земського зібрання було сприйнято дружньо і позитивно, а основне завдання полягало у відновленні контролю над губернською управою з боку опозиціонерів та виведенні на посаду голови управи О.Карпинського. Склад губернських зборів був консервативним: з 77 гласних – 33 прогресисти і 44 консерватори. При такому розкладі політичних сил було дуже важко розраховувати на перехоплення ініціативи. Однак, опозиціонери знайшли слабку ланку у монолітній побудові сил реакції. Справа полягала у тому, що консервативна частина депутатського корпусу складалась з 2 конкуруючих політичних фракцій - групи О.Ханенка, що мала у складі 15 гласних, і групи В.Іскрицького, що нараховувала 29 депутатів. Подібна слабина у стані реакціонерів дозволила лібералам використати єдину реальну

можливість для перемоги - спробувати зіштовхнути конкурентів один проти одного.

На засіданні ліберальної партії губернського земства було прийнято рішення про реалізацію цього плану, а імплементацію завдання було доручено лідеру фронди - І.Петрункевичу. Інструментом для реалізації задуму стали правила балотування кандидатів на посаду голови губернської земської управи. Шляхом подачі письмових заяв виявилось, що було висунуто 3 кандидатури - О.Карпинський, за якого проголосувало 33 депутати, В.Іскрицький, за якого проголосувало 29 депутатів, і О.Ханенко, за якого проголосувало 15 гласних. Виходячи з більшості голосів, першим на посаду повинен був балотуватися О.Карпинський. Однак, він заявив, що не зробить цього, бо знає, що зібрання, у більшості, проти його кандидатури. В.Іскрицький, виходячи з того, що О.Ханенко був діючим головою управи, запропонував йому балотуватися першим. Але О.Ханенко відмовився від цього, мотивуючи це тим, що В.Іскрицький отримав більше голосів, і буде балотуватися після нього. Процедура балотування почалась з В.Іскрицького, який отримав підтримку лише 28 депутатів. У зібранні почалися бурхливі дискусії, і коли гласні від О.Ханенка, впевнені у тому, що голоси О.Карпинського будуть за їх ставленика, запропонували балотування свого кандидата, прихильники В.Іскрицького категорично виступили за кандидатуру О.Карпинського. Шалені емоції заповнили залу засідань і стало зрозуміло, що переможе О.Карпинський. У ході процедури голосування виявилось, що ставленик лібералів отримав величезну більшість голосів. Крім того, до складу управи була обрана ліберальна більшість і фактично губернське земство опинилось під контролем ліберальної партії. Відразу після цього консерватори почали звинувачувати опозиціонерів у „маккіавелізмі”, хоча, насправді, прогресисти не порушили жодних домовленостей і обіцянок[8,с.68-69].

У такий спосіб губернська земська управа була відновлена в однорідному складі, і по суті, ліберали повернули собі контроль над Чернігівським губернським земством та інституціями земського самоврядування північної України зокрема, що давало змогу відновити проведення демократичної політики. Відзначимо, що подібні методи у діяльності лібералів дадуть підстави їх політичним опонентам звинувачувати опозиційну фронду в узурпації влади на регіональному рівні, що, у свою чергу, продукувало далекосяжні висновки про революційний характер діяльності прогресистів та формування тези про антиурядовий і антидержавний характер діяльності земської ліберальної партії Північного Лівобережжя у цілому.

Крім того, необхідно зазначити, що політичний успіх лібералів сприяв чисельному збільшенню персонального складу опозиційної фракції губернського земства. Так, до лав партії увійшли ідеологічні однодумці: М.Константинович - відомий „українофіл”, депутат Чернігівського повітового земського зібрання, який був „зв’язковою” ланкою між політичними союзниками - земськими лібералами та представниками українських національних кіл, двома поважними течіями визвольного руху у Російській імперії; міський голова Чернігова, депутат Чернігівського повітового земського зібрання, видатний функціонер місцевого самоврядування Лівобережної України, співавтор соціально - економічної програми земської опозиції регіону, у майбутньому член Конституційно-демократичної партії - В.Хижняков; І.Шраг - відомий правник, прихильник українського національного руху, депутат Чернігівського повітового земського зібрання, координатор контактів опозиційних земців регіону з „українофілами”, у майбутньому член Конституційно-демократичної партії, депутат І Державної Думи Російської імперії, підписант „Виборзької відозви” 1906р., а незабаром - один з провідних регіональних лідерів Української національної революції 1917-1921рр.; В.Варзар - видатний вчений у галузі статистики, історії розвитку господарства та економічної географії; ліберальний народник за політичними вподобаннями, автор концептуальних праць з економічних проблем, гласний Чернігівського повітового земського зібрання, співавтор соціально - економічної програми земської ліберальної фронди північної України, а незабаром - державний службовець, консультант Прем’єр - міністра Російської імперії - С.Вітте; П.Червінський - прихильник ліберального народництва, відомий публіцист, співавтор соціально - економічної програми опозиційної партії, гласний Чернігівського повітового земського зібрання, яскравий представник земської статистичної служби, прихильник політичного союзу ліберальних опозиціонерів з службовою інтелігенцією краю; О.Шлікевич - ліберальний народник, відомий статистик, гласний Козелецького повітового земського зібрання, автор фундаментальних економічних робіт, співавтор соціально - економічної програми земського ліберального руху[9, с.278-279].

Таким чином, основу земської ліберальної фронди північної України складала не менш, як 15 депутатів земських зібрань регіону. Чисельно домінували представники Борзнянського та Чернігівського повітових земських зібрань. Відтак, маємо підстави стверджувати, що географічними осередками виникнення, становлення та розвитку земського ліберального руху на півночі Лівобережної України були саме вказані повіти краю. Втім, необхідно вказати й на те, що опозиційна партія не була монолітним утворенням. Присутність у лавах

руху діячів з різними політичними симпатіями, скажімо - ліберальних народників та „українофілів”, обумовлювала його помітну політичну строкатість та еkleктизм програмних імперативів.

Зауважимо, що поступ опозиційної фронди призвів до небувалої консолідації демократично налаштованих гласних земських зборів Північного Лівобережжя. Так, наприклад, 13 грудня 1884 року, було вкотре порушено питання про дисциплінарну відповідальність гласних земських зібрань за присутність на засіданнях зборів. Від ліберальної партії виступив О.Ліндфорс. У своїй промові він вказав на те, що будь - які юридичні норми з цього приводу потрібно детально розтлумачити і безумовно виконувати, а не зводити усе до повного абсурду. Неможливо постійно перебувати у стані протистояння. Якщо у зібранні немає певної кількості гласних, то це ще не означає, що виборчі процедури зовсім не потрібні. Депутати обираються у земські зібрання для дуже конкретних цілей, і якщо кворуму немає, то у цьому винні самі гласні, а не повітові земські зібрання, від імені яких вони обрані до губернських зборів. На думку О.Ліндфорса, губернське земство повинно створити спеціальне бюро голів і секретарів повітових земських зібрань регіону, які будуть мати контролюючі компетенції та функції по відношенню до чинного земського законодавства, а до висновків цього бюро будуть прислухатися як зібрання, так і виконавчі органи - управи, розуміючи, що бюро - колегіальний орган, де не може бути узурпації однієї з точок зору. З думкою, яка перемогла у бюро, потрібно буде рахуватись усім представникам земських інституцій краю. Після обговорення питання губернське земство ухвалило: всебічно підтримати пропозицію О.Ліндфорса; почати процеси створення спеціального бюро голів та секретарів повітових земських зібрань регіону у[10,№7,с.214-215;231-232;235-236].

Отже, у 1884 році, зусиллями ліберальних земців, почався процес створення важливого консультативно - дорадчого і контролюючого органу інституцій земського самоврядування. В умовах початку внутрішньополітичного курсу російської деспотії на контрреформацію в імперії, опозиціонери чітко зрозуміли, що мова йде про плани повного нівелювання ідей місцевого самоврядування, шляхом повного їх вихолощування, встановлення абсолютного контролю над цими установами і проведення фільтрації цих інститутів, за допомогою жорсткого виборчого законодавства. У відповідь на це, та на захист здобутків епохи Великих реформ, опозиціонери оприлюднили проект створення своєрідної „ другої палати регіонального парламенту”, себто губернського земського зібрання, який би складався з земських найманих службовців; різних посадових осіб провінційного врядування - „, регі-

онального Сенату”, який би контролював згідно імперського законодавства процеси земської життєдіяльності; який був би прикладом для земських установ регіону, і. головне, щоб виконував волю виборців, забезпечував інтереси земських органів та взагалі системи місцевого самоврядування у країні.

Слід особливо підкреслити, що за задумом прогресистів, це бюро повинно було усіма можливими способами та методами обмежувати свавілля влади самодержавства і місцевої регіональної бюрократичної кліки. В умовах реального безправ'я місцевого самоврядування, ліберали намагались за допомогою цього бюро протидіяти російському абсолютизму, шляхом створення провінційного осередку вироблення альтернативної позиції. Фактично, опозиціонери хотіли створити додатковий орган регіональної влади, з яким вже буде змушена рахуватись монархія, адже у ньому будуть присутні не тільки представники опозиції, але й місцевих еліт. Вказаний фактор дозволяв земським лібералам перетворити бюро у потужний інструмент політичної боротьби: з одного боку, зіштовхувати між собою позиції верховної влади та регіональної бюрократії, що вже само по собі розхитувало російську деспотію; з другого - грати інституціям місцевого самоврядування на значних протиріччях центру та регіонів, тим самим здобуваючи переваги для життєдіяльності провінції та необхідні компромісні рішення від верховної влади. Можемо впевнено стверджувати, що ліберальна аристократична фронда північної України стала повноправним гравцем у політичному ландшафті краю.

Підводячи підсумки, можемо стверджувати, що формування земської ліберальної фронди північної України відбувалось з середини 60-х до середини 70-х рр. XIX ст. Основу опозиційної партії, здебільшого, склали представники Борзнянського та Чернігівського повітового земського зібрань, що дає підстави говорити про географічні осередки виникнення та становлення руху. Чисельний склад ліберальної фракції нараховував не менше 15 гласних земських зборів краю. Створення політичного тандему між ліберальними депутатами зібрань, членами „третього елементу” земських інституцій - найманими службовцями та представниками інших двох течій визвольного руху у Російській імперії - „українофілів” та ліберальних народників, дозволило суттєво розширити коло прихильників земського ліберального руху, чисельно збільшити персональний склад опозиційної фронди регіону, всебічно посилити вплив ліберальної ідеології як на електоральне виборне поле провінції, так і на союзницькі політичні течії. Прогресисти мали хист до політичної боротьби, що й дозволило їм, у кінцевому результаті, досягти помітних результатів у своїй опозиційній діяльності.

Джерела та література:

1. Котельницький Н.А.Тасмний політичний клуб І.І.Петрункевича: персональний склад, ідеологічна платформа, політична програма/Н.А.Котельницький// Евреи Левобережной Украины. История и культура/редкол.:С.Г.Бельман и др.-Чернигов: БЕФ „Хасде Эстер”, Черниговская областная еврейская община,2009.- С.23-33; Волощенко А.К.Земська опозиція//Нариси з історії суспільно-політичної думки на Україні (70-80 рр. XIX ст.). - К.:Наукова думка, 1974. - С.133-155;Петров Ф.А.Земское либеральное движение в период второй революционной ситуации (конец 1870-начало 1880 гг.): Автореф.дис... канд. ист. наук: 07.00.02. - М.,1976.-С.5-8.
2. Петрункевич И.И.Из записок общественного деятеля. Воспоминания/ Под ред.А.А.Кизеветтера / И.И.Петрункевич. - Прага: Б.и.,1934.-472с.
3. Петрункевич И.И. Вказ.праця.
4. Петрункевич И.И. Вказ.праця.
5. Петрункевич И.И. Вказ.праця.
6. Пирумова Н.М. Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX в. / Н.М.Пирумова. - М.: Наука, 1986. - 268 с.
- 7.Мельников В.П. Земское управление как проявление либеральной тенденции в политическом развитии России: опыт, исторические судьбы и уроки (Российская академия управления) / В.П.Мельников. – М.: Луч, 1993. -73 с.
8. Петрункевич И.И. Вказ.праця.
9. Пирумова Н.М. Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX в./ Н.М.Пирумова.- М.: Наука,1977. -272 с.
10. Журналы Черниговского губернского земского собрания, очередной сессии 1884 года/Земский сборник Черниговской губернии.-1885.-№5-8.-Чернигов:Земская типография, 1885.- 714с.

УДК 664.1(091)(477)“18/19”

Олянич Валентина Володимирівна
д.і.н., професор
кафедри соціально-економічних дисциплін
Харківської гуманітарно- педагогічної академії
(м. Харків)

СИРОВИННА БАЗА ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті досліджується сировинна база цукрової промисловості на Лівобережній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. Виробництво цукру вагомою часткою народного господарства країни. У дослі-